

**SEJARAH PERJALANAN HAJI ORANG MELAYU KE MEKAH
(1911-2017 MASIHI)**

The History of Pilgrimage Travel to Mecca among Malays (1911-2017 Century)

Wan Zahari Wan Mahmud¹
Faisal @ Ahmad Faisal Abdul Hamid²

Abstrak

Melaksanakan ibadah haji di Tanah Suci Mekah memberikan pengertian yang sangat bermakna kepada kehidupan orang Melayu yang beragama Islam. Mereka telah merakamkan sejarah perjalanan haji orang Melayu yang hebat kerana terpaksa menempuhi banyak cabaran sebelum berjaya menyempurnakan rukun Islam yang kelima tersebut. Oleh kerana itu, tujuan artikel ini ditulis adalah untuk menyusuri sejarah perkembangan haji orang Melayu yang dirakamkan pada sekitar tahun 1911-2017 Masihi dan keperluan sebelum mereka berangkat menunaikan fardu haji. Analisis dilaksanakan berdasarkan data-data perpustakaan menerusi metode pensejarahan. Hasil kajian telah menunjukkan bahawa terdapat ramai di kalangan orang Melayu yang mengerjakan ibadah haji sekitar tahun 1911-2017 Masihi dengan menaiki kapal laut dan kapal terbang. Mereka juga telah menyediakan pelbagai keperluan sebelum berangkat ke Mekah al-Mukarramah.

Kata kunci: Ibadah haji, Tanah Suci Mekah, orang Melayu, sejarah perjalanan haji

Abstract

Performing pilgrimage in the Holy Land of Mecca is such a meaningful for the Malay-Muslims. They have recorded some great history of pilgrimage travel since they had to undergo many challenges before successfully completing the fifth pillar of Islam. Therefore, the purpose of this article is to scrutinize the history of pilgrimage travel among Malays which have been recorded around the year 1911-2017 Century and their requirements before they departed to Mecca. Analysis was carried out based on the data library through historical method. Finding shows that there were many Malays who went for pilgrimage around the year 1911-2017 Century by ships and airplanes. They also have provided many requirements before departing to Mecca.

Keywords: pilgrimage, the Holy Land of Mecca, Malays, the history of pilgrimage travel

Pendahuluan

Pada umumnya boleh dikatakan bahawa rata-rata orang Melayu dari segala peringkat kehidupan sama ada yang berpangkat tinggi atau rendah, kaya atau miskin, senang atau susah, orang tua atau muda semuanya sangat memandang mulia dan menghormati amalan ibadah haji. Setiap orang daripada mereka mempunyai minat dan keazaman yang tinggi untuk mengerjakan fardu haji. Hanya kerana menanti kemampuan yang menyebabkan mereka masih belum lagi dapat menyempurnakannya. Sewaktu berada di rumah sebelum berangkat ke pelabuhan atau ke lapangan terbang, bakal jemaah haji biasanya akan dikunjungi oleh sanak saudara, jiran tetangga dan sahabat handai yang dekat atau

¹ Calon Doktor Falsafah, Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya. Emel: afzanwzahari@yahoo.com.

² Pensyarah Kanan di Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya. Emel: faisal@um.edu.my.

yang jauh untuk mengucapkan selamat jalan dan memberikan doa restu. Seterusnya semasa berada di pelabuhan atau lapangan terbang mereka dihantar dengan penuh kehormatan.³

Terdapat banyak makalah jurnal, tesis, disertasi, latihan ilmiah, buku dan catatan peribadi yang membicarakan berkaitan dengan sejarah perjalanan jemaah haji orang Melayu ke Tanah Suci Mekah untuk melaksanakan fardu haji. Berdasarkan beberapa pembacaan dan penelitian yang dilakukan oleh pengkaji, telah didapati bahawa sebuah latihan ilmiah berkenaan dengan sejarah pelaksanaan ibadah haji orang Melayu oleh Nabihah Hassan⁴ tahun 1978 adalah signifikan untuk dibincangkan di dalam ulasan kajian lepas. Kajian ini telah memperkatakan mengenai dengan pengurusan dan pengendalian ibadah haji, suasana sebenar di bumi Hijaz dan kepulauan jemaah haji ke tanah air.

Berikutnya beberapa tahun kemudian, menerusi latihan ilmiah oleh Azrina Ismail⁵ tahun 2000 yang turut menyumbangkan banyak maklumat yang sangat berharga tentang sejarah awal perjalanan haji orang Melayu ke Tanah Suci Mekah dari sudut Singapura sebagai pintu untuk berlepas ke Mekah. Beliau juga telah mengupas mengenai dengan ordinan kapal haji iaitu berkaitan dengan peraturan-peraturan sesebuah kapal haji itu beroperasi bagi tujuan menjaga keselamatan dan kesejahteraan para penumpang di dalam kapal haji tersebut. Ia juga mencakupi perbincangan berkenaan dengan tambang kapal, keadaan kesihatan jemaah haji dan masalah eksploitasi yang kerap berlaku ke atas jemaah haji.

Selain daripada itu terdapat juga beberapa buah makalah jurnal mengenai dengan orang Melayu, ibadah haji dan Mekah di antaranya sebuah penulisan Jurnal Usuluddin oleh Mohammad Redzuan Othman⁶ tahun 2001. Beliau telah menjelaskan berkaitan dengan amalan biasa bagi ibu bapa yang berkemampuan dan yang kuat pegangan agamanya akan menghantar anak-anak lelaki mereka yang berumur belasan tahun ke Mekah bagi mendalami ilmu agama. Pada masa yang sama, anak-anak lelaki tersebut berpeluang untuk menunaikan ibadah haji di sana. Fenomena ini biasanya berlaku bagi mereka yang tinggal di negeri-negeri Utara dan Pantai Timur Semenanjung Tanah Melayu.

Maklumat yang berkaitan dengan sejarah haji orang Melayu turut diperkatakan oleh Aiza Maslan @ Baharudin.⁷ Kajian beliau kali ini adalah bersandarkan kepada sebuah tesis kedoktoran tahun 2009. Kajian ini menerangkan betapa dekatnya pemikiran orang Melayu dengan ibadah haji sehinggakan perkara ini menjadi suatu tuntutan budaya yang perlu diberi keutamaan oleh mereka. Di dalam tesis ini juga terdapat informasi-informasi yang berguna tentang penubuhan Lembaga Urusan dan Tabung Haji (LUTH) yang telah berjaya menyelesaikan kebanyakan masalah yang dialami oleh jemaah haji Melayu.

Bagi menambahkan lagi fakta berkenaan dengan pengalaman orang Melayu menunaikan ibadah haji di Mekah, pengkaji merujuk juga kepada sebuah disertasi sarjana dari Universiti

³. Mohd. Saleh Haji Awang (MISBAHA), *Haji di Semenanjung Malaysia. Sejarah dan Perkembangannya Sejak Tahun 1300 – 1405H* (1896 – 1985M) (Kuala Terengganu: Syarikat Percetakan Yayasan Islam Terengganu Sdn. Bhd., 1986), 101-102.

⁴. Nabihah Hassan, “Sejarah Pengerjaan Haji Orang-orang Tanah Melayu, 1900-1940” (latihan ilmiah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1978).

⁵. Azrina Ismail, “Singapura: Gerbang Jemaah Haji ke Mekah di Kepulauan Asia Tenggara 1865-1938” (latihan ilmiah, Jabatan Pengajian Asia Tenggara, Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2000).

⁶. Mohammad Redzuan Othman, “Masjid al-Haram dan Peranannya dalam Perkembangan Awal Pendidikan dan Intelektualisme Masyarakat Melayu,” *Jurnal Usuluddin* 13 (Julai 2001), 65-80.

⁷. Aiza Maslan @ Baharudin, “Dari Tabung Buluh ke Tabung Haji: Sejarah Pengerjaan Haji Orang Melayu, 1850-1984” (tesis kedoktoran, Jabatan Sejarah, Fakulti Sastera dan Sains Sosial, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2009).

Kebangsaan Malaysia. Disertasi ini adalah hasil penyelidikan Mohd Zulfadli Maafor⁸ tahun 2011. Beliau mengkaji mengenai dengan perkembangan organisasi sheikh haji di Semenanjung Tanah Melayu dari awal abad ke-20 sehingga tahun 1950. Penyelidikan ini bertujuan untuk menjawab persoalan tentang siapa yang sebenarnya bertanggungjawab bagi mengendalikan urusan orang Melayu di Semenanjung Tanah Melayu yang pergi mengerjakan ibadah haji ke Mekah.

Pengkaji telah meneliti jurnal yang kedua. Jurnal tersebut menumpukan kepada perkara yang berbeza daripada jurnal yang sebelumnya. Meskipun begitu pengkaji telah mendapati ianya mempunyai banyak penerangan dan maklumat yang berguna. Jurnal tersebut ditulis oleh Shukor Mat⁹ tahun 2012 berkaitan dengan pengalaman orang Melayu melaksanakan ibadah haji dengan menaiki kapal laut. Penulis mengatakan bahawa orang Islam dari Tanah Melayu mengerjakan fardu haji pada tahun 1900 dengan menggunakan perkhidmatan kapal laut. Terdapat seramai 6,861 orang jemaah haji yang pergi menunaikan ibadah haji pada tahun tersebut. Bilangan jemaah haji semakin bertambah ramai pada setiap tahun.

Terdapat sebuah lagi kajian Aiza Maslan @ Baharudin¹⁰ tahun 2013. Pada kali ini beliau menulis melalui jurnal pula. Penyelidikannya menjuruskan kepada isu kesesakan yang berlaku di dalam kapal haji. Kesesakan kapal haji adalah sebahagian daripada masalah yang biasa dihadapi oleh jemaah haji orang Melayu sebelum meletus perang dunia kedua. Biarpun telah banyak tindakan yang diambil dan denda dikenakan oleh kerajaan pada ketika itu, kesesakan dalam kapal masih menjadi permasalahan utama pada sekitar tahun 1920-an sehingga 1940-an. Terdapat juga isu lain yang diberi penekanan iaitu isu pemerasan kadar tambang kapal haji dan eksploitasi yang dilakukan oleh ejen haji terhadap jemaah haji Melayu.

Bagi memperbanyakkan lagi pengetahuan tentang pengalaman perjalanan haji orang Melayu, pengkaji telah memilih pula sebuah kajian Nang Nashirah Nik Dahalan¹¹ dalam latihan ilmiah Universiti Malaya tahun 2014. Beliau membuat kajian berkaitan dengan sejarah perjalanan haji orang Melayu pada zaman dahulu. Penulis telah menganalisis sebuah buku catatan perjalanan haji Abdullah Munsyi yang berjudul *Kisah Pelayaran Abdullah Ka-Judah*. Kajian ini bertujuan untuk membincangkan dan menghayati pengalaman sebenar Abdullah Munsyi dan para jemaah haji lain yang belayar bersamanya menuju ke Mekah al- Mukarramah.

Menerusi ruang perbincangan ini pengkaji juga telah menyenaraikan sebuah lagi jurnal yang turut mempunyai kaitan dengan kajian yang sedang dilakukan. Jurnal tersebut adalah kajian Roshimah Shamsudin, Aiza Maslan @ Baharudin dan Noor Shakirah Mat Akhir¹² tahun 2014 mengenai dengan pelaksanaan ibadah haji masyarakat Melayu mengikut ajaran sunnah ataupun amalan kebiasaan. Secara umumnya jurnal ini berlainan daripada dua jurnal sebelum ini. Penulis lebih menekankan kepada amalan haji masyarakat Melayu sama ada amalan yang telah disandarkan kepada sunnah Nabi Muhammad SAW yang sah atau amalan yang berunsur bidaah dan khurafat yang telah diharamkan oleh Allah SWT.

⁸. Mohd Zulfadli Maafor, "Sheikh Haji Tanah Melayu: Aktiviti dan Operasi 1900-1950" (disertasi sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 2011).

⁹. Shukor Mat, "Sejarah Awal Rombongan Haji Malaysia dan Pengalaman Menunaikan Haji dengan Kapal Laut oleh Tokoh Haji Veteran dari Perlis," *Jurnal Warisan Indera Kayangan* 23 (2012), 14-17.

¹⁰. Aiza Maslan @ Baharudin, "Pelayaran Haji Orang Melayu Sebelum Perang Dunia Kedua," *Jurnal Jabatan Sejarah Universiti Malaya* 21 (2013), 41-55.

¹¹. Nang Nashirah Nik Dahalan, "Perjalanan Orang-orang Melayu dalam Menunaikan Ibadah Haji: Kajian di dalam Kitab *Kisah Pelayaran Abdullah Ka-Judah*" (latihan ilmiah, Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademik Pengajian Islam, Universiti Malaya, 2014).

¹². Roshimah Shamsudin, Aiza Maslan @ Baharudin dan Noor Shakirah Mat Akhir, "Ibadah Haji Masyarakat Melayu: Antara Sunnah dan Amalan Kebiasaan," *Jurnal Teknologi* 3, no. 1 (2014), 67-76.

Di sini juga pengkaji telah menemui sebuah buku karangan Abd. Shukur Harun¹³ tahun 2007 berkisarkan tentang pengalaman haji orang Melayu yang turut sesuai untuk diketengahkan dalam sorotan kajian lepas. Buku travelog haji ini mengisahkan berkenaan dengan perasaan, pengalaman dan cabaran luar biasa yang dirasai oleh penulis semasa berada di bumi Mekah dan Madinah sewaktu beliau menyempurnakan *manasik* haji yang merupakan rukun Islam yang kelima. Beliau dapat merasai sendiri apa yang pernah dilalui oleh Rasulullah SAW ketika melaksanakan ibadah haji dan berjihad pertahankan kesucian agama Islam pada suatu masa dahulu.

Seterusnya untuk melengkapkan lagi data dan keterangan yang diperlukan mengenai dengan sejarah perjalanan haji orang Melayu, pengkaji telah mengambil sebuah lagi buku lain. Buku tersebut yang merupakan karya Abu Hassan Morad¹⁴ tahun 2011 juga berbeza daripada buku-buku sejarah pengalaman haji yang lain kerana mengandungi catatan perjalanan ibadah haji dan umrah yang disulami dengan banyak gambar-gambar yang menarik sepanjang melaksanakan kewajipan ibadah tersebut. Beliau turut menyelitkan pengalamannya ketika berkesempatan melakukan ibadah ziarah di beberapa tempat bersejarah di Mekah, Madinah, Arafah, Muzdalifah, Mina, Taif dan Jeddah.

Pada aspek metodologi pula, pengkaji telah melakukan penyelidikan secara kualitatif. Pengkaji telah membuat penekanan kepada kajian perpustakaan yang melibatkan pelbagai jenis bahan rujukan. Sumber-sumber rujukan tersebut adalah berbentuk, jurnal, disertasi, tesis, latihan ilmiah, buku, majalah, artikel, laporan, risalah, surat khabar dan laman web. Kemudiannya pengkaji menggunakan analisis pensejarahan bagi memperolehi dapatan hasil kajian dan seterusnya membuat kesimpulan yang tepat dan sesuai.

Pengkaji mengharapkan berdasarkan kajian yang telah dijalankan ini akan dapat menambahkan lagi bahan kajian ilmiah yang berkaitan dengan sejarah perjalanan haji orang Melayu kerana didapati bahawa kajian ilmiah mengenainya masih lagi kurang dan terhad. Walaupun penyelidikan yang dilakukan ini tidak mampu membincang dan menerangkan secara keseluruhan sejarah perjalanan haji orang Melayu ke Tanah Suci Mekah, sungguhpun begitu ianya bolehlah dianggap sebagai pelengkap kepada kajian-kajian yang terdahulu.

Perkembangan Jemaah Haji Melayu Ke Mekah Al-Mukarramah

Ibadah haji memberikan kesan yang mendalam terhadap kehidupan seseorang Muslim, bukan sahaja daripada segi hubungannya dengan Allah SWT tetapi juga hubungan dengan manusia. Di antara ganjaran paling besar bagi jemaah haji ialah mereka diiktiraf sebagai tetamu Allah SWT sepanjang berada di bumi penuh barakah. Selain mencerminkan kepatuhan secara menyeluruh terhadap perintah yang difardukan kepada mereka, pelaksanaan ibadah haji juga membuktikan bahawa kerelaan seseorang Muslim untuk berkorban wang ringgit, masa, tenaga, keselesaan hidup dan darjat masing-masing demi mencari keredaan Allah SWT yang hakiki.¹⁵

Bertepatan dengan itu, didapati bahawa Sultan Terengganu yang kesebelas iaitu Sultan Zainal Abidin III yang memerintah negeri Terengganu dari 19 Disember 1911 hingga 25 November 1918 telah pergi ke Tanah Suci Mekah untuk melaksanakan fardu haji. Baginda merupakan seorang raja yang sangat mengambil berat berkenaan dengan hal ehwal agama Islam dan berpegang teguh dengan

¹³. Abd. Shukur Harun, *Sebuah Catatan Perjalanan: Dalam Dakapan Makkah dan Madinah* (Petaling Jaya: Intel Multimedia and Publication, 2007).

¹⁴. Abu Hassan Morad, *Destinasi Haji & Umrah* (Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2011).

¹⁵. Zulkefli Salleh et al., *TH-Citra Kejayaan Malaysia=TH-Malaysia's Success Story* (Kuala Lumpur: Pertubuhan Berita Nasional Malaysia (BERNAMA), 2013), 40.

ajaran agamanya. Baginda telah belayar ke Mekah pada tahun 1913 M / 1332 H dengan diiringi oleh lima belas orang pengiring, termasuklah Dato' Seri Amar Diraja Haji Ngah Muhammad Yusuf, Tengku Abdullah, Tengku Hassan, Tuan Embong, Tengku Putra, Tengku Ibrahim dan Encik Abdul Rahim Endut.¹⁶

Terdapat juga beberapa buah kerajaan negeri di Semenanjung Tanah Melayu yang telah memberikan tajaan dan pelbagai kemudahan lain kepada jemaah haji untuk mengerjakan ibadah haji di Mekah, terutamanya kepada pegawai-pegawai negeri dan kerabat diraja. Di antara negeri-negeri yang telah memberikan kemudahan tersebut iaitu negeri Johor, Selangor, Kelantan dan Terengganu. Namun demikian, negeri Johor telah didapati menyediakan kemudahan yang paling banyak iaitu dengan memberikan cuti bergaji penuh, membayar tuntutan sewa rumah, memberikan pendahuluan kewangan dan pinjaman jika diminta oleh jemaah haji berkenaan.¹⁷

Pada tahun 1923 pula, kerajaan Inggeris telah melantik Abdul Majid Zainuddin sebagai pegawai haji Tanah Melayu yang pertama. Beliau telah diberi tanggungjawab untuk menguruskan segala perkara yang berkaitan dengan jemaah haji termasuklah dalam masalah kebajikan, kesihatan, keselamatan dan perjalanan. Para jemaah haji dari Tanah Melayu pada masa itu telah menggunakan perkhidmatan kapal laut untuk pergi ke Tanah Suci Mekah. Perkara ini tercatat dalam tulisan Abdul Majid Zainuddin yang berjudul *A Malay Pilgrimage to Mecca (1926)* yang mana beliau menceritakan secara mendalam mengenai dengan pengalamannya yang menarik sewaktu mengendalikan jemaah haji Tanah Melayu selama hampir melebihi 20 tahun.¹⁸

Barisan jemaah haji pertama yang mendapat kemudahan dari kerajaan negeri Johor itu adalah terdiri daripada sepuluh orang jemaah haji. Kesemuanya menaiki kapal Cyclops kepunyaan Syarikat Minsfield. Mereka telah berlepas dari Singapura pada petang Selasa 3 November 1936 dan tiba di Jeddah kira-kira dalam sepuluh hari iaitu pada 22 November 1936. Seterusnya pelayaran pulang jemaah tersebut adalah dengan menaiki kapal Mentor dengan mengambil masa kira-kira dua minggu perjalanan dari Jeddah ke Pulau Pinang iaitu mereka bertolak pada 7 Mac 1937 dan selamat sampai pada 21 Mac 1937.¹⁹

Sejajar dengan perkembangan teknologi era percetakan, peranan manuskrip tulisan tangan telah diambil alih oleh bahan bercetak yang telah menceritakan tentang pengalaman individu tertentu ketika terpilih menjadi *duyufurrahman* bagi menunaikan ibadah haji di Tanah Suci Mekah.²⁰ Sebagai contohnya, Jaafar bin Jusoh dalam buku bertajuk *Perihal Pemergian ke Mekah dan Madinah* yang menceritakan tentang pengalamannya sewaktu mengerjakan ibadah haji yang diterbitkan pada 1939 M / 1358 H.²¹ Catatan seperti ini juga telah dibuat oleh Harun Aminurashid, seorang cendekiawan moden yang telah menghasilkan sebuah catatan perjalanan haji yang berjudul *Chatetan ka - Tanah Suci* pada tahun 1960 M / 1379 H. Beliau mengingati pengalaman ketika melaksanakan fardu haji dan merekodkannya ke dalam buku catatan peribadi tersebut. Beliau telah pergi ke Mekah dengan

¹⁶. Saleh, *Haji di Semenanjung Malaysia*, 137.

¹⁷. Zainal Abidin Abdul Wahid, Mohd. Amin Hassan dan Muhd. Yusof Ibrahim, *Sejarah Perkembangan Tabung Haji Malaysia 30 Tahun* (Kuala Lumpur: Jabatan Perdana Menteri, 1993), 46.

¹⁸. Mohamad Sofee Razak, "Catatan Awal Pemergian Haji Orang Melayu," laman sesawang *Utusan Melayu (M) Bhd*, dicapai 8 September 2017,

http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2007&dt=1203&sec=Rencana&pg=re_07.htm#ixzz4s2lv95uw.

¹⁹. Zainal, Amin dan Yusof, *Sejarah Perkembangan Tabung Haji*, 47.

²⁰. Nurul Iman Rusli dan Zulkefli Ishak, *En Route to Mecca: Pilgrims' Voices Throughout the Centuries* (t.tp.: Islamic Arts Museum Malaysia, 2009), 164.

²¹. Jaafar Jusoh, *Perihal Pemergian ke Mekah dan Madinah* (Johor Baharu: Su Ping Hang Press, 1939) 1-41.

menggunakan sebuah kapal laut yang bernama Anshun.²² Contoh yang lain pula ialah catatan Ismail bin Ishak dengan tajuk *Ke Mekah Ikut Darat* pada tahun 1975 M / 1394 H.²³

Begitu juga dengan tulisan Hafidzi bin Mohd Noor dan Zuraidah binti Kornain dalam buku *Lambaian Kaabah* adalah sebuah catatan peribadi ketika mereka mengerjakan ibadah haji dari United Kingdom bersama rombongan haji Majlis Syura Muslimun, UK. Buku ini diterbitkan pada tahun 2006 M / 1427 H.²⁴ Tulisan lain oleh Muhd Kamil bin Ibrahim dalam buku *Travelog Haji Mengubah Sempadan Iman* yang dihasilkan pada tahun 2007 M / 1428 H. Beliau menunaikan fardu haji buat pertama kali bersama isteri dan dua orang adik beradik perempuannya. Pengalaman haji ini telah mengubah perjalanan hidup beliau ke arah lebih mendekati ajaran Islam yang sebenar.²⁵ Contoh tulisan lain mengenai dengan pengalaman orang Melayu menunaikan fardu haji ialah buku yang ditulis oleh Ridzwan bin Bakar dengan tajuk *Haji Muda: Tip-tip menjadi Tetamu Allah* terbitan tahun 2008 M / 1429 H.²⁶

Berikutnya catatan berkaitan dengan pengalaman sebenar menyempurnakan rukun Islam yang kelima oleh Abd. Ali bin Hassan dalam buku *Pencarian Haji Mabruur* terbitan tahun 2013 M / 1434 H. Pengalaman beliau selama empat puluh hari di Tanah Haram digunakan sepenuhnya untuk beribadah dan memohon keampunan daripada Allah SWT.²⁷ Begitu juga dengan tulisan Abdullah Bukhari bin Abdul Rahim Al-Hafiz dan Abdul Basit bin Abdul Rahman dalam buku *Ceritera Haji Wartawan Al-Quran – Tuhan Kami Datang ...* yang diterbitkan pada tahun 2016 M / 1437 H mengenai dengan catatan pahit manis pengalaman mereka berdua semasa menjadi tetamu Allah SWT di Baitullah.²⁸ Karya lain ialah tulisan Meor Farid Asyradi bin Meor Zahidi berjudul *Travelog HJ MR. Traveller* yang telah diterbitkan pada tahun 2017 M / 1438 H. Memaparkan kisah penuh emosi tentang perjalanan hidup seorang anak muda Melayu yang menyahut panggilan haji di Tanah Suci Mekah al-Mukarramah.²⁹

Sungguhpun orang Melayu telah menunaikan ibadah haji sejak memeluk agama Islam lagi, namun begitu jumlah mereka yang mengerjakan ibadah ini dengan jelas memperlihatkan pertambahan hanyalah pada awal abad ke-20. Peningkatan yang ketara ini telah disebabkan oleh beberapa faktor tertentu. Faktor utamanya ialah kerana terdapatnya kemudahan pengangkutan. Kedudukan Tanah Melayu yang terletak di laluan perjalanan kapal wap yang membuat pelayaran dari Eropah ke Timur Jauh telah memberikan kemudahan pengangkutan kepada bakal jemaah haji yang ingin belayar ke Mekah bagi tujuan mengerjakan fardu haji di sana.³⁰

Terdapat kira-kira 6,861 orang jemaah haji dari Tanah Melayu yang telah pergi menunaikan ibadah haji pada tahun 1900 dengan menaiki kapal laut. Jumlah ini semakin bertambah pada setiap tahun sehinggalah keadaan menjadi sebaliknya apabila meletusnya Perang Dunia Pertama pada tahun

²². Harun Aminurashid, *Chatetan ka - Tanah Suci* (Singapore: Pustaka Melayu, 1960), 1-207.

²³. Ismail Ishak, *Ke Mekah Ikut Darat* (Kuala Lumpur: C. K. Kok Company, 1975), 1-105.

²⁴. Hafidzi Mohd Noor dan Zuraidah Kornain, *Lambaian Kaabah* (Kuala Lumpur: JIMedia Pertubuhan Jamaah Islah Malaysia (JIM), 2006), 1-109.

²⁵. Muhd Kamil Ibrahim, *Travelog Haji Mengubah Sempadan Iman* (Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2007), 1-316.

²⁶. Ridzwan Bakar, *Haji Muda: Tip-tip menjadi Tetamu Allah* (Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2008), 1-181.

²⁷. Abd. Ali Hassan, *Pencarian Haji Mabruur* (Petaling Jaya: Hijjaz Records Publishing, 2013), 1-247.

²⁸. Abdullah Bukhari Abdul Rahim Al-Hafiz dan Abdul Basit Abdul Rahman, *Ceritera Haji Wartawan Al-Quran – Tuhan Kami Datang ...* (Batu Caves: PTS Publishing House Sdn. Bhd., 2016), 1-288.

²⁹. Meor Farid Asyradi Meor Zahidi, *Travelog HJ MR. Traveller* (Salak Utara: MyTravelog, 2017), 1-212.

³⁰. Mohammad Redzuan Othman, *Islam dan Masyarakat Melayu: Peranan dan Pengaruh Timur Tengah* (Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2005), 49.

1915. Kesan daripada peperangan itu telah menyebabkan umat Islam dari Tanah Melayu tidak dapat mengerjakan ibadah haji selama tiga tahun berturut-turut. Selepas berakhirnya Perang Dunia Pertama bilangan jemaah haji dari Tanah Melayu masih juga tidak bertambah ramai. Manakala pada tahun 1925 pula telah berlaku Perang Hijaz yang juga mengakibatkan larangan kepada umat Islam dari Tanah Melayu untuk melaksanakan ibadah haji pada tahun tersebut.³¹

Walaupun dengan pelbagai kesukaran yang dialami oleh jemaah haji dan juga kedudukan Mekah yang jauh dari Tanah Melayu, jumlah umat Islam dari Tanah Melayu yang mengerjakan ibadah haji agak tinggi bilangannya. Di antara tahun 1921-1930, dianggarkan hampir lima puluh ribu orang daripada bilangan penduduk Tanah Melayu yang seramai sekitar dua juta orang telah melaksanakan fardu haji di Tanah Suci Mekah.³² Bilangan terbesar jemaah haji dari Tanah Melayu pergi ke Mekah bagi menunaikan ibadah haji ialah pada tahun 1927 sebelum terjadinya Perang Dunia Kedua, apabila seramai 12,184 orang bakal haji yang telah mendarat di Jeddah di antara bulan Disember 1926 hingga bulan Mei 1927. Faktor yang sering dikaitkan dengan berlakunya pertambahan bilangan jemaah haji ini ialah faktor kenaikan harga getah dan juga faktor adanya jaminan keselamatan daripada pemerintah Ibn Sa'ud kepada jemaah haji selepas beliau berjaya menguasai bumi Hijaz.³³

Jumlah jemaah haji orang Melayu mengalami kemerosotan apabila wujudnya keraguan tentang keselamatan dan juga berlakunya kemelesetan ekonomi sehingga bilangan mereka yang pergi mengerjakan ibadah haji mengalami pengurangan yang agak ketara. Pada musim haji tahun 1932, bilangan mereka yang pergi menunaikan fardu haji merosot kepada hanya lapan puluh orang sahaja disebabkan berlakunya kemelesetan ekonomi yang teruk berikutan kejatuhan harga getah.³⁴ Pada tahun 1939-1940 sebelum meletusnya Perang Dunia Kedua pula telah merekodkan kemerosotan paling teruk di mana hanya terdapat 46 orang sahaja yang berjaya sampai ke Mekah untuk mengerjakan ibadah haji jika dibandingkan dengan seramai 2,059 orang pada tahun sebelumnya.³⁵

Pada tahun 1970 Lembaga Tabung Haji (LTH) mula mengendalikan urusan jemaah haji yang seramai 1,131 orang ke Tanah Suci Mekah dengan menggunakan perkhidmatan kapal terbang.³⁶ Meskipun begitu perkhidmatan kapal laut masih lagi digunakan pada masa itu sehinggalah ke tahun 1976. Perkhidmatan kapal terbang menjadikan bilangan jemaah haji semakin bertambah ramai dan jumlah yang paling ramai yang dicatatkan ialah pada tahun 1992 iaitu seramai 43,480 orang. Kemudiannya jumlah itu telah merosot apabila kerajaan Arab Saudi mula memperkenalkan beberapa peraturan baharu. Namun begitu pada tahun 1994 jumlahnya kembali bertambah, apabila kerajaan Arab Saudi telah mewujudkan Sistem Muassasah bagi menggantikan Sistem Syekh Haji. Sistem Muassasah adalah sebuah badan atau lembaga yang ditubuhkan oleh kerajaan Arab Saudi bagi memberikan perkhidmatan yang lebih baik kepada jemaah haji.³⁷

Melalui maklumat daripada Menteri di Jabatan Perdana Menteri, Datuk Seri Jamil Khir Baharom bahawa kerajaan Arab Saudi telah bersetuju untuk menambah kuota jemaah haji Malaysia

³¹. Shukor, "Sejarah Awal Rombongan Haji Malaysia," 15.

³². Redzuan, *Islam dan Masyarakat Melayu*, 48-49.

³³. Mohammad Redzuan Othman, "Menyahun Panggilan Kaabah: Sejarah Pemergian Orang Melayu ke Tanah Suci dan Kepentingannya kepada Orang Melayu Sebelum Perang Dunia ke-II," *Jurnal Usuluddin* 18 (Disember 2003), 194.

³⁴. Redzuan, *Islam dan Masyarakat Melayu*, 50.

³⁵. Mohamad Sofee Razak, "Catatan Awal Pemergian Haji Orang Melayu," laman sesawang *Utusan Melayu (M) Bhd*, dicapai 9 September 2017, http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2007&dt=1203&sec=Rencana&pg=re_07.htm#ixzz4s2mSMPvb.

³⁶. Zulkefli et al., *TH-Citra Kejayaan Malaysia*, 88.

³⁷. Shukor, "Sejarah Awal Rombongan Haji Malaysia," 15.

sebanyak 28,000 bermula musim haji tahun 2011 berbanding dengan hanya 26,000 pada tahun-tahun sebelumnya.³⁸ Beliau memaklumkan bahawa kerajaan Malaysia diberikan kuota 0.1 peratus mengikut jumlah keseluruhan 28 juta penduduk termasuk yang bukan beragama Islam.³⁹ Beliau juga memberitahu bahawa kerajaan Malaysia menerusi Lembaga Tabung Haji merupakan negara yang menawarkan pakej menunaikan ibadah haji yang termurah iaitu pada kadar RM9,980 seorang, berbanding dengan kos yang lebih mahal yang telah ditetapkan oleh negara-negara jiran.⁴⁰ Bayaran untuk melaksanakan ibadah haji terus dikekalkan sebanyak RM9,980 seorang bagi jemaah haji kali pertama.⁴¹

Sungguhpun begitu, Datuk Seri Jamil Khir Baharom telah menjelaskan bahawa kuota jemaah haji Malaysia telah dikurangkan sebanyak 20 peratus pada tahun 2013. Ini merupakan arahan terkini daripada kerajaan Arab Saudi bagi pengurangan kuota jemaah haji sebanyak 20 peratus yang melibatkan semua negara. Pengurangan tersebut kerana kerja menaik taraf Masjidilharam dan juga pembesaran mataf iaitu kawasan tawaf yang terletak di sekeliling Kaabah. Jumlah pengurangan sebanyak 20 peratus itu mengakibatkan pengurangan jemaah haji seramai lebih kurang 5,600 orang.⁴² Walaupun begitu, LTH memberi jaminan tidak akan menarik semula tawaran awal kepada bakal haji yang sudah memberikan persetujuan untuk mengerjakan ibadah haji pada tahun tersebut. Pada tahun 2013 dicatatkan bahawa seramai 22,320 orang telah menunaikan fardu haji.⁴³

Jumlah kuota jemaah haji dari Malaysia bagi musim haji 2014 M / 1436 H kekal sebanyak 22,320 orang. Datuk Seri Jamil Khir Baharom memaklumkan bahawa peraturan pemotongan 20 peratus dijangka akan kekal sehinggalah kerja-kerja perluasan dan pembangunan Masjidilharam di Mekah siap pada tahun 2016.⁴⁴ Pada tahun 2017 pula, bilangan jemaah haji dari Malaysia yang terpilih bagi mengerjakan fardu haji di Tanah Suci Mekah meningkat dengan banyak. Peningkatan jumlah jemaah haji ini kerana kerajaan Arab Saudi telah menambah semula kuota jemaah haji pada tahun tersebut. Menurut Pengerusi Lembaga Tabung Haji Datuk Seri Abdul Azeez Abdul Rahim, pada tahun 2017 keseluruhan jemaah haji Malaysia yang telah menunaikan fardu haji di Mekah adalah seramai 42,200.⁴⁵

Pelbagai pengalaman mencabar yang terpaksa diharungi oleh orang Melayu semasa menunaikan fardu haji di Tanah Suci Mekah. Pengalaman mencabar tersebut terutamanya ketika mereka berada di pelabuhan berlepas, ketika dalam perjalanan pergi, ketika tinggal di Tanah Suci, ketika mengerjakan *manasik* haji dan ketika menempuh perjalanan pulang. Namun semuanya itu tidak menghalang orang Melayu untuk melaksanakan ibadah haji dengan sebaik mungkin. Mereka menganggap bahawa semua pengalaman tersebut hanyalah sebagai satu cabaran dan ujian yang perlu dihadapi dengan tabah bagi memenuhi tuntutan rukun Islam yang kelima dan seterusnya dapat mengalami sendiri pengalaman Rasulullah SAW bersama para sahabat semasa mengerjakan fardu haji pada suatu ketika dahulu.

³⁸. "Kuota Haji Dinaikkan kepada 28,000 Jemaah," *Kosmo*, 25 Ogos 2011, 4.

³⁹. "Kuota Haji Ditambah, Malaysia Boleh Hantar 28,000 Jemaah," *Harian Metro*, 25 Ogos 2011, 19.

⁴⁰. "Tabung Haji Salurkan Subsidi RM125 Juta Tahun Ini, Tambang Haji Malaysia Termurah," *Utusan Malaysia*, 11 Oktober 2012, 21.

⁴¹. "Tambang Haji Kekal RM9,980, Tabung Haji Sedia Tampung Subsidi Jika Ada Kenaikan," *Berita Harian*, 3 Februari 2013, 2.

⁴². "Kuota Haji Kurang 20 Peratus, Arahan Terbaru Arab Saudi Babitkan Semua Negara," *Berita Harian*, 17 Jun 2013, 1.

⁴³. "Tawaran Haji Kekal, Bakal Jemaah Diminta Teruskan Persiapan Untuk Tunaikan Rukun Islam Kelima," *Harian Metro*, 18 Jun 2013, 13.

⁴⁴. "Arab Saudi Hanya Tambah Kuota Selepas Pembangunan Masjidil Haram Siap 2016, Kuota Jemaah Haji Kekal 22,320," *Kosmo*, 2 Disember 2014, 5.

⁴⁵. "TH Terus Lakukan Penambahbaikan," *Harian Metro*, 2 September 2017, 7.

Keperluan Sebelum Berangkat Menunaikan Fardu Haji

Apabila seseorang umat Islam telah terpilih ataupun namanya sudah ada dalam senarai menunggu untuk mengerjakan ibadah haji maka hendaklah membuat persiapan terlebih dahulu sebelum berangkat ke Tanah Suci Mekah. Segala persiapan mestilah dilakukan dengan teliti dan bersungguh-sungguh agar perjalanan ibadah hajinya berjalan dengan lancar dan tercapai matlamatnya untuk memperolehi haji mabrur sebagaimana yang telah diimpikan. Persiapan oleh bakal jemaah haji tersebut merangkumi pelbagai aspek, di antaranya penyediaan kewangan, kursus haji, pemeriksaan kesihatan, kelengkapan dokumen, tiket perjalanan dan tempahan pengangkutan.

Persiapan awal yang diperlukan oleh orang Melayu bagi mengerjakan fardu haji ialah jumlah simpanan kewangan yang stabil dan mencukupi.⁴⁶ Ini kerana perbelanjaan untuk pergi melaksanakan ibadah haji sangat mahal dan memerlukan jumlah kewangan yang banyak. Bagi masyarakat petani, jumlah wang yang diperlukan untuk tujuan menunaikan ibadah haji telah melibatkan simpanan yang dibuat seumur hidup mereka. Kebiasaannya mereka terpaksa mengambil masa selama lebih kurang dua puluh lima tahun untuk mengumpulkan jumlah wang yang mencukupi bagi membiayai urusan pembelian tiket dan perbelanjaan harian sepanjang mereka berada di Tanah Suci.⁴⁷

Berdasarkan kajian yang dibuat oleh Mohammad Redzuan Othman, pada akhir abad ke-19 di Jelevu umpamanya, seseorang itu memerlukan simpanan sebanyak lebih kurang \$200 bagi membolehkannya mempunyai wang yang mencukupi untuk menyempurnakan rukun Islam yang kelima. Pada tahun 1926 pula, kos yang diperlukan bagi menjadikan seseorang itu berjaya melaksanakan fardu haji ialah sebanyak \$600. Menjelang tahun 1947 pula jumlah kewangan ini meningkat sebanyak kira-kira \$1,500 barulah ianya mencukupi untuk menampung perbelanjaan ketika mengerjakan ibadah haji di Mekah.⁴⁸

Menurut penulisan dalam sebuah jurnal oleh Shukor Mat, beliau telah melaksanakan ibadah haji buat kali pertamanya pada tahun 1952 sewaktu berusia dua puluh lapan tahun. Pada ketika itu beliau merupakan Penolong Imam di Masjid Arau, Perlis dengan memperolehi pendapatan sebanyak \$50 sebulan beserta dengan kenaikan bulanannya sebanyak \$5. Sekarang masjid tersebut dikenali dengan nama Masjid Lama Arau, Perlis. Beliau telah membelanjakan lebih kurang \$1,000 untuk urusan menunaikan haji tersebut. Kos perbelanjaan yang digunakan ini termasuklah dengan tambang kapal laut pergi balik, sewa rumah penginapan dan semua perbelanjaan yang lain.⁴⁹

Menerusi catatan ringkas yang dibuat oleh Abu Yazid Abidin pula, seorang rakannya yang bernama Haji Tahir dan isterinya telah menunaikan ibadah haji di Mekah al-Mukarramah pada tahun 1979 dengan menggunakan perbelanjaan kewangan sebanyak \$4,000 setiap orang. Jumlah perbelanjaan ini adalah mencakupi harga tambang penerbangan, perbelanjaan di Tanah Suci, kursus haji, urusan pasport dan ujian kesihatan serta lain-lain perkara yang berkaitan dengan urusan-urusan yang berhubung dengan fardu haji.⁵⁰

⁴⁶. Mohd. Saleh Awang, *Bekalan Anda ke Tanah Suci: Panduan Ibadat Haji, Umrah Dan Ziarah* (Shah Alam: Marshall Cavendish Editions, 2009), 74.

⁴⁷. Redzuan, *Islam dan Masyarakat Melayu*, 45.

⁴⁸. Redzuan, "Menyahut Panggilan Kaabah," 191.

⁴⁹. Shukor, "Sejarah Awal Rombongan Haji Malaysia," 16.

⁵⁰. Abu Yazid Abidin, "Catatan Perjalanan ke Tanah Suci," Dewan Siswa, April 1980, 22.

Kos pengurusan haji yang diperlukan ini tidak jauh bezanya dengan jumlah yang dinyatakan oleh Mary Bryne McDonnell⁵¹ berdasarkan kajian yang telah dilakukannya. Jumlah tersebut seperti mana yang dinyatakan dalam jadual berikut.

Jadual 1: Jumlah Perbelanjaan Minimum bagi Menunaikan Ibadah Haji

Tahun	Jumlah Belanja	Tahun	Jumlah Belanja
1875-1895	300	1947-1948	1,500
1896-1922	TM	1949	TM
1923	680	1950-1951	1,500
1924	500	1952	1,620
1925	TM	1953	1,860
1926	500	1954-1955	1,660
1927	500-600	1956	TM
1928	600	1957-1958	1,670
1929	900	1959	1,680
1930	500-600	1960	1,640
1931	500	1961-1968	1,500-1,700
1932	550-650	1969-1971	1,640
1933	550-600	1972	1,650
1934	600	1973	1,790
1935	480	1974	2,050
1936	400	1975	4,090
1937	500	1976	4,525
1938	550	1977-1978	4,500
1939	625	1979	4,900
1940	640	1980	4,500
1941-1945	PD II	1981	5,250
1946	1470		

Sumber: Mohammad Redzuan Othman, *Islam dan Masyarakat Melayu: Peranan dan Pengaruh Timur Tengah*, 46. 1. TM – Tiada Maklumat 2. PD II – Peperangan Dunia II

Jumlah perbelanjaan yang diperlukan seperti mana jadual 1.1 di atas merupakan perbelanjaan minimum yang diperlukan oleh orang Melayu semasa melaksanakan ibadah haji di Tanah Suci Mekah dari tahun 1875-1981. Kos ini meliputi aspek pengangkutan, cukai dan belanja harian. Bagi perbelanjaan harian pula melibatkan kehidupan selama empat bulan semasa pengangkutan menggunakan kapal wap atau dua hingga tiga bulan semasa pengangkutan menggunakan kapal terbang. Mata wang yang digunakan ialah dalam Ringgit Selat atau Ringgit Malaysia.⁵²

Terdapat tiga pilihan pengelola urusan ibadah haji yang bertauliah bagi mengendalikan urusan jemaah haji di negara Malaysia. Pengelola urusan haji tersebut iaitu Pertama Lembaga Urusan dan Tabung Haji (Muassasah). Kedua pakej haji. Ketiga syarikat swasta yang diberikan kebenaran oleh Lembaga Tabung Haji. Di antara ketiga-tiganya, Lembaga Urusan dan Tabung Haji (sekarang

⁵¹. Mary Bryne McDonnell ialah penulis buku “*The Conduct of Hajj from Malaysia*” Appendix III.

⁵². Redzuan, *Islam dan Masyarakat Melayu*, 46-47.

Lembaga Tabung Haji) adalah yang menawarkan perbelanjaan yang terendah sekali iaitu RM8,5000. Manakala bagi pihak swasta pula, harganya boleh mencecah setinggi RM24,000. Hendaklah diingat bahawa bayaran bagi perkhidmatan urusan haji akan meningkat dari tahun ke tahun mengikut keadaan ekonomi dunia.⁵³ Ini adalah bayaran bagi urusan mengerjakan ibadah haji pada tahun 1992 sebagaimana yang dinyatakan oleh Dato' Haji Mohd Saleh bin Haji Awang (MISBAHA).⁵⁴

Bayaran premium untuk membuka akaun Tabung Haji adalah sebanyak RM2.00 sahaja. Rakyat Malaysia yang beragama Islam boleh mula mendaftar untuk menunaikan fardu haji menerusi TH apabila mereka sudah memiliki simpanan terkumpul minimum RM1,3000 dalam akaun TH. Bagi tahun 2013, Tabung Haji telah mengumumkan bahawa kos melaksanakan ibadah haji melalui muassasah adalah sebanyak RM9,980 bagi setiap orang. Hakikat sebenarnya, jumlah keseluruhan bagi harga pengangkutan dan penginapan sahaja adalah sebanyak RM15,555 bagi setiap jemaah haji. Tabung Haji sendiri telah memberikan subsidi sebanyak RM5,575 kepada setiap jemaah haji yang pertama kali melakukan ibadah haji. Kos-kos tersebut meliputi harga tiket kapal terbang, penginapan, makanan dan pengangkutan di Mekah dan Madinah.⁵⁵ Pada tahun 2017 bayarannya masih lagi kekal sebanyak RM9,980 seorang bagi jemaah haji kali pertama walaupun kos sebenar pengurusan ibadah haji tersebut telah pun meningkat.⁵⁶

Lembaga Urusan dan Tabung Haji (LUTH) telah memberikan banyak kebaikan kepada orang Melayu selepas ditubuhkan pada tahun 1969. Segala urusan pengendalian ibadah haji di Malaysia telah diuruskan oleh LUTH di bawah Akta Lembaga Urusan dan Tabung Haji 1969.⁵⁷ Perkara ini telah membantu orang Melayu di Malaysia menguruskan kewangan mereka bagi mengerjakan ibadah haji dengan lebih selamat, baik dan terkawal. Di samping itu juga, LUTH telah menolong orang Melayu dan umat Islam di Malaysia menjana keuntungan mereka secara halal dan bertepatan dengan kehendak syarak. Seterusnya apabila nama Lembaga Urusan dan Tabung Haji ditukarkan kepada Lembaga Tabung Haji (LTH) pada tahun 1997, ianya menjadikan pengurusan kewangan umat Islam di Malaysia yang hendak melaksanakan fardu haji menjadi bertambah mantap, sistematik dan profesional.⁵⁸

Bagi persediaan untuk bakal-bakal jemaah haji, Lembaga Tabung Haji juga telah menawarkan pelbagai kursus haji dengan bertujuan untuk mempertingkatkan lagi kefahaman bakal-bakal haji berkenaan dengan *manasik* haji.⁵⁹ Kursus-kursus haji ini akan melengkapkan diri bakal-bakal haji dengan maklumat-maklumat yang lebih tepat berkaitan dengan ibadah haji dan juga berkaitan dengan pengurusan LTH. Pengetahuan yang diperolehi sepanjang kursus tersebut dapat

⁵³. Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 74-75.

⁵⁴. Dato' Haji Mohd Saleh bin Haji Awang (MISBAHA) telah dilahirkan pada 13 Jun 1917 di Kampung Masjid, Jalan Tok Lam Kuala Terengganu dan meninggal dunia pada bulan September 1992. Beliau pernah memegang jawatan sebagai Setiausaha Majlis Agama Islam dan Adat Melayu Negeri Terengganu, Setiausaha Jawatankuasa Ulama Negeri Terengganu, Timbalan Pengerusi Suruhanjaya Perkhidmatan Awam Negeri Terengganu, Pelawat Sekolah Agama Terengganu, Guru Besar Sekolah Agama Paya Bunga Kuala Terengganu dan Ketua Jabatan Maklumat Negeri Terengganu. Beliau juga pernah terpilih sebagai Tokoh Maal Hijrah Negeri Terengganu dan Tokoh Kebajikan Negeri Terengganu pada tahun 1985. Sila lihat dalam Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 287-288.

⁵⁵. Heba Nayel Barakat dan Zulkifli Ishak, *Al Haj: The Malaysian Experience In conjunction with the 50th Anniversary of Lembaga Tabung Haji* (t.tp.: Islamic Arts Museum Malaysia, 2013), 116.

⁵⁶. "Tambang Haji Kekal RM9,980, Tabung Haji Sedia Tampung Subsidi Jika Ada Kenaikan," *Berita Harian*, 3 Februari 2013, 2.

⁵⁷. Penulis tidak diketahui, *Lembaga Urusan dan Tabung Haji: Dasar Pengendalian Jemaah Haji Malaysia* (Kuala Lumpur: Jabatan Haji, Lembaga Urusan dan Tabung Haji, 1986), 1.

⁵⁸. Muhammad Ariffin, Muhammad Zaini Yahya dan Afendi Sahi, *Pendidikan Syariah Islamiah Tingkatan 4* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2002), 209.

⁵⁹. Heba dan Zulkifli, *Al Haj: The Malaysian Experience*, 126.

membantu mereka mengerjakan ibadah haji dengan sempurna. Bakal jemaah haji juga didedahkan dengan keadaan sebenar yang biasa wujud di Tanah Suci supaya mereka bersedia menerimanya dengan hati yang terbuka dan dapat memberikan pandangan yang baik tentang ibadah haji itu sendiri.⁶⁰

Semua peserta kursus ibadah haji akan dihidangkan dengan ceramah-ceramah mengenai dengan falsafah haji yang sebenar supaya mereka memahami dengan jelas akan maksud dan tujuan sebenar mereka pergi ke Tanah Suci Mekah.⁶¹ Menerusi kursus tersebut, penceramah akan menggalakkan jemaah haji menjalinkan ikatan tali silaturrahim dan meningkatkan persefahaman dengan jemaah haji dari negara-negara lain di serata dunia supaya perhubungan di antara umat Islam terjalin dengan lebih erat, lebih mesra dan lebih muhibah tanpa mengira warna kulit dan keturunan. Kesungguhan dalam mengikuti kursus-kursus haji adalah termasuk dalam usaha menuntut ilmu seperti mana yang diwajibkan oleh Allah SWT dan dipandang mulia dalam Islam. Tanpa ilmu pengetahuan setiap amalan tidak akan sempurna dan tidak akan diterima oleh Allah SWT. Apatah lagi untuk melaksanakan ibadah haji yang merupakan amalan kemuncak pengorbanan kepada Allah SWT.⁶²

Kursus haji ini diadakan pada setiap tahun bermula dari bulan Rabiulawal sehingga bulan Syawal.⁶³ Kebiasaannya, pihak pengelola urusan haji akan menganjurkan kursus-kursus haji secara percuma bagi membantu bakal jemaah haji menunaikan fardu haji dengan lebih berkesan dan teratur. Ustaz-ustaz ataupun penceramah-penceramah yang mengajar di dalam kursus-kursus ini akan menggunakan buku-buku tertentu sebagai rujukan mereka. Terdapat juga kursus haji yang menetapkan yuran penyertaan kepada peserta kursus. Pada kebiasaannya kursus seperti ini dijalankan di masjid-masjid dan surau-surau tertentu dengan kadar bayaran yang berpatutan seperti RM100 seorang.⁶⁴

Pihak Lembaga Tabung Haji akan mengadakan kerjasama dengan Majlis Agama Islam Negeri-negeri untuk menjalankan kursus haji, menyediakan penceramah dan melatih penceramah. Majlis Agama Islam Negeri-negeri juga akan diminta untuk menganjurkan kursus-kursus haji tambahan di peringkat negeri dan daerah masing-masing bagi memberikan kefahaman yang lebih jelas dan terperinci kepada bakal-bakal tetamu Allah SWT di Tanah Suci Mekah. Pengumuman berkenaan dengan kursus-kursus haji tersebut akan dimaklumkan kepada bakal-bakal haji menerusi edaran surat dan juga siaran radio di setiap negeri.⁶⁵

Terdapat banyak kursus-kursus mengenai dengan ibadah haji yang telah dilaksanakan oleh LTH. Kursus haji yang pertama adalah Kursus Asas Haji. Kursus ini dijalankan pada bulan Rabiulawal sehingga Jamadilakhir pada setiap tahun. Penyertaannya dibuka kepada orang ramai dengan menawarkan pengetahuan asas berkaitan dengan ibadah haji. Kursus dibuat pada setiap minggu di masjid-masjid terpilih di seluruh Malaysia. Peserta kursus akan mengikuti kelas selama dua jam bagi setiap sesi daripada 17 sesi keseluruhannya. Kursus yang kedua adalah Kursus Intensif Haji. Kursus ini dianjurkan pada bulan Rejab dan Syaaban pada setiap tahun. Merupakan kursus selama dua hari untuk bakal-bakal haji yang telah pun mendapat pengesahan tempat ke Mekah di bawah tajaan LTH. Kursus ini menekankan kepada aspek praktikal haji serta pengurusan haji di Mekah dan

⁶⁰. Hashim Salleh, *Kursus Haji Se Malaysia 1409 H* (1989) (Kuala Lumpur: Bahagian Bimbingan Jemaah Haji, Lembaga Urusan dan Tabung Haji, 1989), 4.

⁶¹. "Kursus Haji," *Berita Tabung Haji*, 1 November 1985, 3.

⁶². Hashim, *Kursus Haji Se Malaysia*, 4-5.

⁶³. Heba dan Zulkifli, *Al Hajj: The Malaysian Experience*, 126.

⁶⁴. Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 77.

⁶⁵. "Kursus Haji," *Berita Tabung Haji*, 1 November 1985, 3.

Madinah. Ujian akan diadakan pada akhir kursus bagi menguji tahap kefahaman bakal-bakal haji berkenaan dengan *manasik* haji.⁶⁶

Untuk kursus yang ketiga pula adalah Kursus Khas Haji. Kursus ini dilaksanakan selama sehari sahaja iaitu selepas peserta menamatkan Kursus Intensif Haji. Peserta kursus ini terdiri daripada mereka yang telah mendapat markah sebanyak 39% ke bawah ketika ujian Kursus Intensif Haji. Kursus ini turut melibatkan bakal-bakal haji panggilan kedua yang baharu sahaja memperolehi pengesahan untuk menunaikan ibadah haji dan juga jemaah haji yang lanjut usia. Bakal jemaah haji akan diajar dalam kumpulan-kumpulan yang kecil semasa kursus tersebut. Manakala kursus haji yang keempat pula adalah Kursus Perdana Haji. Kursus ini merupakan kursus secara berpusat yang dilaksanakan di setiap negeri. Kursus yang disertai oleh semua bakal-bakal jemaah haji dalam satu kumpulan yang besar. Bakal jemaah haji akan menjalani latihan praktikal umrah dan haji sebelum mereka semua melaksanakan ibadah haji yang sebenar di Tanah Suci Mekah kelak.⁶⁷

Pihak Lembaga Tabung Haji juga telah menyarankan kepada bakal-bakal haji sekiranya mereka tidak dapat memahami dan tidak berjaya menghayati dengan baik cara pelaksanaan ibadah haji menerusi kursus-kursus haji yang telah mereka sertai daripada anjuran LTH, maka mereka dinasihatkan supaya belajar lagi dengan penceramah atau pembimbing haji bertauliah yang lain. Sewajarnya mereka memilih penceramah atau pembimbing haji yang telah pun mengerjakan fardu haji dengan menaiki kapal terbang supaya maklumat dan keterangan yang disampaikan adalah lebih tepat dan penyampaian tersebut juga adalah merupakan pengalaman sebenar mereka.⁶⁸

Para jemaah haji hendaklah sentiasa memastikan kesihatan diri mereka dalam keadaan baik dan memuaskan sebelum berangkat ke Mekah untuk melaksanakan ibadah haji. Pihak Lembaga Tabung Haji telah mendapat kerjasama daripada Kementerian Kesihatan Malaysia untuk mengendalikan urusan pemeriksaan kesihatan kepada bakal jemaah haji di hospital ataupun pusat kesihatan di seluruh negara bagi mengadakan *task force*⁶⁹ untuk menilai tahap kesihatan mereka.⁷⁰ Terdapat peraturan sebelum ini kepada setiap bakal haji mestilah mendapat surat akuan doktor supaya membenarkannya keluar negara. Surat akuan tersebut mengesahkan bahawa bakal haji telah melakukan tanam cacar dan membuat cucuk yang sah.⁷¹

Peraturan haji dari negara Arab Saudi pula telah mewajibkan kepada semua jemaah haji agar menjalani pemeriksaan kesihatan dan mendapatkan surat akuan doktor sebelum mereka diberikan visa haji untuk pergi ke Arab Saudi bagi mengerjakan fardu haji. Kebiasaannya pemeriksaan kesihatan dilaksanakan pada tiga atau empat bulan sebelum mereka berangkat ke Tanah Suci.⁷² Para jemaah haji mestilah mendapatkan suntikan pelalian untuk mencegah daripada dijangkiti penyakit berjangkit seperti suntikan anti meningitis / *meningococcal A, C, Y, W135* yang diwajibkan oleh Arab Saudi. Suntikan ini bertujuan untuk memberi perlindungan kepada jemaah haji daripada penyakit radang

⁶⁶. Heba dan Zulkifli, *Al Hajj: The Malaysian Experience*, 126-127.

⁶⁷. *Ibid.*

⁶⁸. "Persiapan Mengerjakan Haji: Kursus Haji," *Berita Tabung Haji*, 1 Jun 1985, 2.

⁶⁹. *Task force* bermaksud kumpulan orang yang bekerja bersama-sama untuk menangani masalah tertentu; pasukan khas. Sila lihat dalam *Kamus Dwibahasa: Bahasa Inggeris – Bahasa Melayu*, ed. ke-2 (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, 2002), 1294, entri "task."

⁷⁰. Penulis tidak diketahui, *Lembaga Urusan dan Tabung Haji*, 8.

⁷¹. Muhammad Ghazali Abdullah dan Abdul Malik Nuruldin, *Risalah Panduan Haji dan Umrah* (Ipoh: Jabatan Agama Perak, 1955), 3.

⁷². "Pemeriksaan Kesihatan Jemaah Haji," *Berita Tabung Haji*, Mac/April 1989, 3.

otak. Seterusnya suntikan influenza pula untuk melindungi mereka daripada penyakit influenza dan radang paru-paru.⁷³

Tujuan sebenar dijalankan pemeriksaan kesihatan terhadap jemaah haji antaranya adalah untuk mematuhi peraturan haji Arab Saudi, untuk memastikan jemaah haji yang betul-betul sihat dan berupaya menunaikan haji, untuk menentukan jemaah haji tidak mempunyai penyakit merbahaya atau berjangkit, untuk mengesan orang-orang yang tidak siuman atau nyanyuk (*senile demential*) dan untuk mengesan bakal haji perempuan yang mengandung kerana mereka yang mengandung lebih dari tiga bulan ketika pemeriksaan kesihatan tidak akan dibenarkan pergi ke Tanah Suci.⁷⁴ Bakal jemaah haji wanita yang hamil tidak dibenarkan mengerjakan ibadah haji kerana suntikan anti meningitis yang telah diwajibkan oleh pihak kesihatan Arab Saudi boleh mendatangkan bahaya kepada janin dalam kandungan.⁷⁵ Sungguhpun begitu, pendaftaran haji bagi perempuan yang tamat hamil sama ada sudah bersalin ataupun mengalami keguguran boleh dibuat dengan syarat pendaftaran haji tersebut dibuat selewat-lewatnya empat belas hari sebelum berakhirnya penerbangan haji ke Tanah Suci Mekah.⁷⁶

Bagi jemaah haji yang menghidapi penyakit darah tinggi, lemah jantung, kencing manis dan penyakit kronik yang lain biasanya akan dibekalkan dengan ubat-ubatan yang mencukupi daripada doktor Malaysia yang bertauliah sepanjang perjalanan mereka melaksanakan fardu haji. Ubat-ubatan bagi penyakit-penyakit ringan pula boleh dibeli dari hospital, klinik ataupun farmasi yang terdapat di Mekah. Namun begitu, Lembaga Tabung Haji ada menyediakan perkhidmatan klinik perubatan kepada jemaah haji di tempat penginapan atau maktab jemaah haji di Tanah Suci. Jenis ubat-ubatan yang biasa diperlukan juga ada disediakan oleh Lembaga Tabung Haji seperti pil demam, ubat batuk, krim kulit, vitamin B, vitamin C dan sebagainya.⁷⁷

Setiap orang yang melaksanakan fardu haji di Mekah telah diberikan seutas gelang tangan yang mengandungi nama masing-masing pada gelang tangan tersebut. Perkara ini bertujuan untuk senang mengenali jemaah haji sekiranya mereka tersesat, hilang, ditimpa kemalangan ataupun meninggal dunia di sana. Jemaah haji juga diberikan lencana nama yang disertakan dengan butiran peribadi jemaah haji tersebut. Gelang tangan dan lencana ini hendaklah dipakai sepanjang masa dan perlu dijaga dengan baik oleh jemaah haji bagi tujuan keselamatan dan kebaikan mereka ketika berada di Tanah Suci.⁷⁸ Keselamatan jemaah haji sangat diberi perhatian oleh LTH agar tragedi yang menyayat hati seperti peristiwa nahas Terowong Muaissim tidak akan berulang lagi. Peristiwa nahas Terowong Muaissim itu berlaku pada 2 Julai 1990 dan telah mengakibatkan kematian seramai 1,426 orang. Bilangan jemaah haji Malaysia yang terkorban dalam kejadian tersebut adalah seramai 153 orang.⁷⁹

Lembaga Tabung Haji turut bekerjasama dengan pihak Jabatan Imigresen Malaysia dan kedutaan Malaysia di Arab Saudi dalam urusan pasport dan visa haji. Jabatan Imigresen Malaysia akan mengeluarkan pasport dan pihak kedutaan Malaysia di Arab Saudi pula akan menguruskan visa perjalanan kepada jemaah haji.⁸⁰ Apabila jemaah haji terpilih untuk menunaikan ibadah haji di Mekah, mereka akan pergi ke pejabat imigresen untuk memperolehi pasport haji ataupun pasport

⁷³. Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 76.

⁷⁴. "Pemeriksaan Kesihatan Jemaah Haji," *Berita Tabung Haji*, Mac/April 1989, 3.

⁷⁵. Md. Daud Che Ngah, *Kursus Lengkap Kesempurnaan Ibadat Haji & Umrah* (Batu Caves: Pustaka Haji Abdul Majid, t.t.), 231.

⁷⁶. "Jemaah Haji Hamil Tidak Dibenarkan Mendaftar," *Berita Tabung Haji*, November/Disember 1989, 7.

⁷⁷. Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 80.

⁷⁸. *Ibid.*, 81.

⁷⁹. Zainal, Amin dan Yusof, *Sejarah Perkembangan Tabung Haji*, 249.

⁸⁰. Muhammad, Zaini dan Afendi, *Pendidikan Syariah Islamiah*, 211.

antarabangsa. Pasport haji adalah sejenis pasport yang diperlukan oleh bakal jemaah haji yang ingin mengerjakan fardu haji. Bagi jemaah haji Malaysia, mereka diwajibkan memiliki pasport haji yang diuruskan oleh pihak TH. Pasport haji akan disimpan oleh pihak TH dan akan diserahkan semula kepada jemaah haji di kompleks haji atau di lapangan terbang tempat mereka bertolak ke Mekah.⁸¹ Bagi jemaah haji yang menggunakan pasport haji, mereka tidak dibenarkan untuk membawa pasport antarabangsa dan lain-lain pasport.⁸²

Pada zaman orang Melayu menunaikan ibadah haji menggunakan kapal laut tiada peraturan yang mewajibkan mereka mempunyai pasport dan visa haji. Pada waktu itu mereka hanya perlu menyediakan dokumen-dokumen perjalanan haji yang sewajarnya sahaja, terutamanya pas haji.⁸³ Penggunaan pas haji ini mula diperkenalkan kepada jemaah haji pada tahun 1924 dan dikuatkuasakan sepenuhnya pada musim haji tahun 1927.⁸⁴ Penggunaan pas haji atau apa-apa surat pada masa itu bagi mengenalpasti kewarganegaraan sebenar jemaah haji tersebut. Sebagai contohnya, bagi rakyat negeri Kelantan pas haji tersebut boleh diperolehi dari Pejabat Perdana Menteri di Kota Bharu Kelantan dengan jumlah bayaran yang bernilai \$2 sahaja. Pada masa itu juga jemaah haji yang sampai di Jeddah hendaklah menyimpan tiket kapal laut untuk pulang semula ke Tanah Melayu di pejabat pegawai Melayu yang bertanggungjawab menguruskan hal ehwal haji orang Melayu. Bilamana selesai melaksanakan fardu haji, mereka boleh mengambil kembali tiket itu untuk urusan perjalanan balik.⁸⁵

Manakala tiket kapal laut pula boleh dibeli dengan bantuan daripada syeikh haji yang berlesen ataupun melalui bantuan daripada pegawai jajahan bagi jemaah haji yang terlibat.⁸⁶ Bagi tahun 1986 jemaah haji yang berangkat ke Mekah mempunyai dua pilihan penerbangan. Pertama penerbangan catar khas Tabung Haji dan Sistem Penerbangan Malaysia (MAS). Kedua penerbangan biasa MAS. Tiket-tiket untuk semua jenis penerbangan sama ada penerbangan catar ataupun penerbangan biasa hanya disediakan oleh Perbadanan Pengangkutan dan Perusahaan Tabung Haji Sdn. Bhd. (PPPTH) iaitu anak syarikat Lembaga Urusan Dan Tabung Haji (LUTH) sahaja.⁸⁷ Pada masa sekarang pula, urusan pengangkutan jemaah haji Malaysia dikendalikan oleh Lembaga Tabung Haji (LTH) dengan kerjasama Kementerian Pengangkutan, Jabatan Penerbangan Awam dan Swasta serta Sistem Penerbangan Malaysia (MAS). Kerjasama ini mencakupi urusan penyelenggaraan perlepasan dan ketibaan jemaah haji dan juga menyediakan perkhidmatan penerbangan pergi dan balik.⁸⁸

Kesimpulan

Terdapat beberapa buah negeri di Semenanjung Tanah Melayu yang telah memberikan tajaan dan kemudahan kepada pegawai-pegawai kerajaan negeri dan kerabat diraja untuk menyempurnakan fardu haji. Negeri-negeri tersebut iaitu negeri Johor, Selangor, Kelantan dan Terengganu. Pada masa yang sama jumlah orang Melayu yang pergi ke Mekah bagi mengerjakan ibadah haji agak ramai bilangannya. Melainkan sewaktu Perang Dunia Pertama, Perang Dunia Kedua dan Perang Hijaz tiada orang Melayu yang dibenarkan menunaikan ibadah haji pada ketika itu. Di antara orang Melayu yang diketahui dan dikenalpasti telah pun berjaya menunaikan ibadah haji ialah Sultan Zainal Abidin III,

⁸¹. Saleh, *Bekalan Anda ke Tanah Suci*, 76.

⁸². Md. Daud, *Kursus Lengkap Kesempurnaan Ibadat Haji*, 231.

⁸³. Redzuan, "Menyahut Panggilan Kaabah," 186.

⁸⁴. Redzuan, *Islam dan Masyarakat Melayu*, 42.

⁸⁵. Penulis tidak diketahui, "Kenyataan kepada Orang-orang Haji," *Pengasuh*, Januari 1926, 10-11.

⁸⁶. Ghazali dan Malik, *Risalah Panduan Haji dan Umrah*, 5.

⁸⁷. Penulis tidak diketahui, *Lembaga Urusan dan Tabung Haji*, 8.

⁸⁸. Muhammad, Zaini dan Afendi, *Pendidikan Syariah Islamiah*, 211.

Dato' Seri Amar Diraja Ngah Muhammad Yusuf, Tengku Abdullah, Tengku Hassan, Tuan Embong, Tengku Putra, Tengku Ibrahim, Abdul Rahim Endut, Abdul Majid Zainuddin, Jaafar Jusoh, Harun Aminurashid, Hafidzi Mohd Noor, Zuraidah Kornain, Muhd Kamil Ibrahim, Ridzwan Bakar, Abd. Ali Hassan, Abdullah Bukhari Abdul Rahim, Abdul Basit Abdul Rahman dan Meor Farid Asyradi Meor Zahidi.

Merujuk kepada informasi-informasi yang diperolehi didapati bahawa bakal-bakal haji di kalangan orang Melayu telah mempersiapkan diri dengan pelbagai keperluan sebelum mereka berangkat untuk mengerjakan ibadah haji di Tanah Suci Mekah. Segala persiapan yang telah mereka laksanakan sama ada dari sudut rohani, jasmani dan material akan dapat membantu mereka mengharungi setiap rintangan dan dugaan sepanjang berada di Tanah Haram dengan lebih bermotivasi dan berkeyakinan tinggi. Mereka telah bersedia dengan sepenuh jiwa raga dan menyerahkan semua ketentuan kepada Allah SWT agar perjalanan ibadah haji mereka sentiasa dipermudahkan dan diberkati oleh-Nya. Keperluan-keperluan yang mereka sediakan tersebut merangkumi aspek kewangan, pengetahuan, kesihatan, dokumen, tiket dan kenderaan.

Bersandarkan catatan sejarah perjalanan haji orang Melayu ke Mekah al-Mukarramah sekitar tahun 1911-2017 telah memaparkan dengan jelas bahawa orang Melayu merupakan umat Islam yang mempunyai kesungguhan dan semangat yang kuat untuk mengabdikan diri kepada Tuhan Yang Maha Esa. Mereka berusaha melaksanakan *manasik* haji bagi menyempurnakan rukun Islam yang kelima walaupun terpaksa menghadapi bermacam permasalahan dan kesukaran. Segala pengalaman yang mereka alami sepanjang menjadi tetamu Allah SWT di Tanah Suci Mekah tersebut telah memberikan impak dan natijah yang positif kepada umat Islam yang lain untuk turut terpilih menjadi *duyufurrahman* di bumi Haramain pada suatu hari kelak.

Rujukan

- Abd. Ali Hassan. *Pencarian Haji Mabruur*. Petaling Jaya: Hijjaz Records Publishing, 2013.
- Abd. Shukur Harun. *Sebuah Catatan Perjalanan: Dalam Dakapan Makkah dan Madinah*. Petaling Jaya: Intel Multimedia and Publication, 2007.
- Abdullah Bukhari Abdul Rahim dan Abdul Basit Abdul Rahman. *Ceritera Haji Wartawan Al-Quran: Tuhan, Kami Datang....* Batu Caves: PTS Publishing House Sdn. Bhd., 2016.
- Abu Hassan Morad. *Destinasi Haji & Umrah*. Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2011.
- Abu Yazid Abidin. "Catatan Perjalanan ke Tanah Suci". *Dewan Siswa*, April 1980, 22.
- Aiza Maslan @ Baharudin. "Dari Tabung Buluh ke Tabung Haji: Sejarah Pengerjaan Haji Orang Melayu, 1850-1984." Tesis kedoktoran, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2009.
- Aiza Maslan @ Baharudin, "Pelayaran Haji Orang Melayu Sebelum Perang Dunia Kedua," *Jurnal Jabatan Sejarah Universiti Malaya* 21 (2013): 41-55.
- Azrina Ismail. "Singapura: Gerbang Jemaah Haji ke Mekah di Kepulauan Asia Tenggara 1865-1938." Latihan ilmiah, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2000.
- Berita Harian, 3 Februari 2013, "*Tambang Haji Kekal RM9,980, Tabung Haji Sedia Tampung Subsidi Jika Ada Kenaikan*".
- Berita Harian, 17 Jun 2013, "*Kuota Haji Kurang 20 Peratus, Arahan Terbaru Arab Saudi Babitkan Semua Negara*".
- Berita Tabung Haji, 1 Jun 1985, "*Persiapan Mengerjakan Haji: Kursus Haji*".

- Berita Tabung Haji, 1 November 1985, “*Kursus Haji*”.
- Berita Tabung Haji, Mac/April 1989, “*Pemeriksaan Kesihatan Jemaah Haji*”.
- Berita Tabung Haji, November/Disember 1989, “*Jemaah Haji Hamil Tidak Dibenarkan Mendaftar*”.
- Hafidzi Mohd Noor dan Zuraidah Kornain. *Lambaian Kaabah*. Kuala Lumpur: JIMedia Pertubuhan Jemaah Islah Malaysia (JIM), 2006.
- Harian Metro, 18 Jun 2013, “*Tawaran Haji Kekal, Bakal Jemaah Diminta Teruskan Persiapan Untuk Tunaikan Rukun Islam Kelima*”.
- Harian Metro, 25 Ogos 2011, “*Kuota Haji Ditambah, Malaysia Boleh Hantar 28,000 Jemaah*”.
- Harian Metro, 2 September 2017, “*TH Terus Lakukan Penambahbaikan*”.
- Harun Aminurashid. *Chatetan ka-Tanah Suci*. Singapore: Pustaka Melayu, 1960.
- Hashim Salleh. *Kursus Haji Se Malaysia 1409 H* (1989). Kuala Lumpur: Bahagian Bimbingan Jemaah Haji, Lembaga Urusan dan Tabung Haji, 1989.
- Heba Nayel Barakat dan Zulkifli Ishak. *Al Haj: The Malaysian Experience In conjunction with the 50th Anniversary of Lembaga Tabung Haji*. t.tp.: Islamic Arts Museum Malaysia, 2013.
- Ismail Ishak. *Ke Mekah Ikut Darat*. Kuala Lumpur: C. K. Kok Company, 1975.
- Jaafar Jusoh. *Perihal Pemergian ke Mekah dan Madinah*. Johor Baharu: Su Ping Hang Press, 1939.
- Kosmo, 2 Disember 2014, “*Arab Saudi Hanya Tambah Kuota Selepas Pembangunan Masjidil Haram Siap 2016, Kuota Jemaah Haji Kekal 22,320*”.
- Kosmo, 25 Ogos 2011, “*Kuota Haji Dinaikkan kepada 28,000 Jemaah*”.
- Md. Daud Che’ Ngah. *Kursus Lengkap Kesempurnaan Ibadat Haji & Umrah*. Batu Caves: Pustaka Haji Abdul Majid, t.t.
- Meor Farid Asyradi Meor Zahidi. *Travelog HJ MR. Traveller*. Salak Utara: MyTravelog, 2017.
- Mohamad Sofee Razak. “Catatan Awal Pemergian Haji Orang Melayu”. Laman sesawang *Utusan Melayu* (M) Bhd, http://ww1.utusan.com.my/utusan/info.asp?y=2007&dt=1203&sec=Rencana&pg=re_07.htm#ixzz4s2lv95uw, dicapai pada 8 September 2017.
- Mohammad Redzuan Othman. *Islam dan Masyarakat Melayu: Peranan dan Pengaruh Timur Tengah*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2005.
- Mohammad Redzuan Othman, “Masjid al-Haram dan Peranannya dalam Perkembangan Awal Pendidikan dan Intelektualisme Masyarakat Melayu,” *Jurnal Usuluddin* 13 (Julai 2001): 65-80.
- Mohammad Redzuan Othman, “Menyahun Panggilan Kaabah: Sejarah Pemergian Orang Melayu ke Tanah Suci dan Kepentingannya kepada Orang Melayu Sebelum Perang Dunia ke-II,” *Jurnal Usuluddin* 18 (Disember 2003): 176.
- Mohd Zulfadli Maafor. “Sheikh Haji Tanah Melayu: Aktiviti dan Operasi 1900-1950.” Disertasi sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 2011.
- Mohd. Saleh Awang (MISBAHA). *Bekalan Anda ke Tanah Suci: Panduan Ibadat Haji, Umrah Dan Ziarah*. Shah Alam: Marshall Cavendish Editions, 2009.
- Mohd. Saleh Awang (MISBAHA). *Haji di Semenanjung Malaysia. Sejarah dan Perkembangannya Sejak Tahun 1300-1405H* (1896-1985M). Kuala Terengganu: Syarikat Percetakan Yayasan Islam Terengganu Sdn. Bhd., 1986.

- Muhammad Ariffin, Muhammad Zaini Yahya dan Afendi Sahi. *Pendidikan Syariah Islamiah Tingkatan 4*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2002.
- Muhammad Ghazali Abdullah dan Abdul Malik Nuruldin. *Risalah Panduan Haji dan Umrah*. Ipoh: Jabatan Agama Perak, 1955.
- Muhd Kamil Ibrahim. *Travelog Haji Mengubah Sempadan Iman*. Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2007.
- Nabihah Hassan. "Sejarah Pengerjaan Haji Orang-orang Tanah Melayu, 1900-1940." Latihan ilmiah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1978.
- Nang Nashirah Nik Dahalan. "Perjalanan Orang-orang Melayu dalam Menunaikan Ibadah Haji: Kajian di dalam Kitab Kisah Pelayaran Abdullah Ka-Judah." Latihan ilmiah, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2014.
- Nurul Iman Rusli dan Zulkefli Ishak. *En Route to Mecca: Pilgrims' Voices Throughout the Centuries*. t.tp.: Islamic Arts Museum Malaysia, 2009.
- Penulis tidak diketahui. "Kenyataan kepada Orang-orang Haji". *Pengasuh*, Januari 1926, 10-11.
- Penulis tidak diketahui. *Lembaga Urusan dan Tabung Haji: Dasar Pengendalian Jemaah Haji Malaysia*. Kuala Lumpur: Jabatan Haji, Lembaga Urusan dan Tabung Haji, 1986.
- Ridzwan Bakar. *Haji Muda: Tip-tip Menjadi Tetamu Allah*. Batu Caves: PTS Islamika Sdn. Bhd., 2008.
- Roshimah Shamsudin, Aiza Maslan @ Baharudin dan Noor Shakirah Mat Akhir, "Ibadah Haji Masyarakat Melayu: Antara Sunnah dan Amalan Kebiasaan," *Jurnal Teknologi* 3, no. 1 (2014): 67-76.
- Shukor Mat, "Sejarah Awal Rombongan Haji Malaysia dan Pengalaman Menunaikan Haji dengan Kapal Laut oleh Tokoh Haji Veteran dari Perlis," *Jurnal Warisan Indera Kayangan* 23 (2012): 14-17.
- Utusan Malaysia, 11 Oktober 2012, "Tabung Haji Salurkan Subsidi RM125 Juta Tahun Ini, Tambang Haji Malaysia Termurah".
- Zainal Abidin Abdul Wahid, Mohd. Amin Hassan dan Muhd. Yusof Ibrahim. *Sejarah Perkembangan Tabung Haji Malaysia 30 Tahun*. Kuala Lumpur: Jabatan Perdana Menteri, 1993.
- Zulkefli Salleh et al. *TH-Citra Kejayaan Malaysia=TH-Malaysia's Success Story*. Kuala Lumpur: Pertubuhan Berita Nasional Malaysia (BERNAMA), 2013.